

Podoba mesta v sodobnem slovaškem romanu: Bratislava, a ne samo to

Špela Sevšek Šramel

Podobo mesta, kot se kaže v sodobni slovaški prozi po letu 1989, lahko prepoznamo v poetološki in žanrski raznolikosti. Poleg množice kratkih zgodb sta za ponazoritev relevantna dva romana, dostopna v slovenskem prevodu, ki ju druži tudi odmevnost pri bralcih in kritikih. Prvega, roman Rivers of Babylon (1991) Petra Pišt'aneke, lahko označimo za karikaturo bratislavskega podzemlja v času tranzicije. Nestrpnost do kakršne koli drugačnosti pa zarisuje roman iz obmejnega slovaško-madžarskega mesta Komárno z naslovom Samko Tale: Knjiga o britofu (2000) Daniele Kapitánove.

Roman v kontekstu 20. stoletja

Literarne upodobitve prepoznavnih urbanih središč, denimo Pariza, Dublina ali Prage, so od nekdaj zbujele radovednost bralcev. Izhodišče imajo v kompleksnem odnosu med imaginarnim prostorom in sociološko-geografskim prostorom. Prepoznavanje stičnih točk teh dveh konceptualno različnih entitet namreč vzpodbuja branje kot virtualni sprehod po bolj ali manj poznanih stopinjah mest. Lahko so tudi motivacija za spoznavanje še nepoznanih prostorov, posredno obenem ponujajo zgodovinske, geografske in kulturne vzporednice z znano izkušnjo. Tudi sodobni roman lahko beremo z vidika upodobitve urbanih prostorov ter opazujemo raznolike avtorske strategije in uresničitve. Literarizacija slovaških mest, kot jo lahko rekonstruiramo iz literarnih besedil, nastalih po letu 1918, kaže na kulturološki fenomen prenašane urbanizacije ter modifikacije tradicionalnega nasprotja med podeželjem in mestom. V romanih lahko v različnih stopnjah prepoznavamo družbeno satiro, sodobno izkušnjo bivanja v mestu, od konca osemdesetih let pa se pojavljata tudi okoljska problematika in subverzija literarnega kanona v skladu s postmodernističnimi tendencami.

Če poskušamo zarisati kontekst slovaške literarne tradicije, lahko rečemo, da je zanj tipična odsotnost enega središča oziroma velikega mesta, kar je posledica razvoja slovaške družbe v okviru večnacionalne Ogrske.¹ Situacija se

¹ Vlogo univerzitetnih središč imajo Praga, Budimpešta in Dunaj. Na slovaškem ozemlju pa so pomembna kulturna središča Martin ter Bratislava in Košice z izrazito pestro nacionalno sestavo.

spremeni šele po koncu prve svetovne vojne, ko v novi Češkoslovaški republiki leta 1918 postane Bratislava nacionalno, gospodarsko, kulturno in izobraževalno središče Slovakov (podobno kot v slovenskem prostoru Ljubljana). Nekdanji Prešporok (Pressburg, Pozsony) se preimenuje in postopoma izgublja nemško-madžarsko-judovski značaj.

Zgodba slovaškega romana se začne že konec 18. stoletja, ko leta 1784 izide prvi roman v slovaščini, *Dogodivščine mladeniča Reneja*, z oznako pustolovski, sentimentalni in satirični roman z razsvetljensko idejo družbenega napredka. V njem se zna avtor Jozef Ignac Bajza duhovito ponorčevati iz Slovakov in njihove samopodobe (na to tradicijo se bodo lahko navezali šele v 20. stoletju). Oznaka slovaške književnosti kot pustolovščine, polne padcev in zlomov (prim. Zajac 2000: 13), drži tudi za razvoj družbenega romana od realizma dalje. Ključni čas za pluralni razvoj slovaške književnosti v vsej zvrstni pestrosti in evropeizaciji pa je obdobje med obema vojnama. Nasprotje med mestom in podeželjem se v tem času relativizira, nobeden od prostorov ni več enoznačno pozitiven, tako urbana kot ruralna književnost se kultivirata. Po drugi svetovni vojni ponovni razcvet doživi družbeni roman v bolj shematičnih oblikah, od šestdesetih let dalje pa se pazljivo spogleduje z modernizmom. S prelomnim letom 1989 se slovaška literatura ponovno nasloni na zahodnoevropsko tradicijo in jo tudi subverzivno povezuje z domačim literarnim kanonom.

Čeprav v splošnem velja, da je v slovaški prozi po letu 1989 najbolj popularna in reprezentativna zvrst kratka zgodba, pa je roman po letu 2000 zaživel v svoji žanrski raznolikosti in sinkretizmu (zgodovinski, generacijski, detektivski, psihološki). Tudi oba izbrana romana večplastno predstavljata tako dialog z literarno tradicijo kot tematizacijo sodobne družbe. Skupna jima je uspešnost na literarnem trgu, oba sta tudi v slovenščini doživela velik bralski in kritični odziv.

Tranzicijski roman *Rivers of Babylon*

Na vprašanje, kakšna je literarizirana Bratislava, slovaško glavno mesto tedanje Češkoslovaške, na prehodu med osemdesetimi in devetdesetimi leti, lahko pogledamo s perspektive romana *Rivers of Babylon* (1991) slovaškega pisatelja Petra Pišťaneka. Avtor nas namreč skozi izredno berljivo zgodbo o tranziciji vabi na sprehod po družbenem obrobju. Ves čas se gibljemo med hiperrealističnim pisanjem in posmehljivostjo. Mikroprostor bratislavskega podzemlja je alegorija družbenih sprememb v postkomunističnih državah, roman pa lahko beremo tudi kot antiutopijo.

Roman pripoveduje o neslutnem vzponu vaškega mladeniča Rácza. Njegova zgodba se pričinja na podeželju, kjer vaškega mesarja zaprosi za roko hčere Eržike, ker pa Ráczi ni dovolj premožen, se odpravi po zaslužek in izkušnje v zanj tuje mesto. Tam se najprej zaposli kot kurjač v hotelu Ambassador in spozna hierarhično ureditev v hotelu in mestu. Za njegovo nesluteno moč se izkaže nadzor nad ogrevanjem, kar izkoristi za izsiljevanje in sprejemanje podkupnin. Ráczi tako spozna, kakšne posledice lahko ima dejstvo, da je nekdo odvisen od njega, postopoma si s fizično močjo in z denarjem podredi hotel in njegovo okolico ter se iz kotlovnice preseli v hotelski apartma. Novo priložnost družbenega prevrata izkoristi tako, da si podredi pravnika in na legalen način postane lastnik hotela Ambassador ter politično vpliven poslovnež, v zasebnem življenju pa prostitutko zamenja za kultivirano intelektualko Lenko. Atmosfero družbene realnosti na Češkoslovaškem v začetku devetdesetih let v romanu upodabljajo avtentični literarni liki s socialnega obrobja, kot so prostitutke, barske plesalke, prekupčevalci deviz, paznik parkirišča, užitekarski turist z Zahoda. Drugo skupino predstavljajo bivši agenti državne varnosti ali hotelski pravnik; to so prestopniki, ki se znajo v novih razmerah prilagoditi in obstati. Edini med protagonisti, ki v pripovedi doživi preobrazbo, je Ráczi, brez kakršnih koli moralnih zadržkov se vzpenja po novi družbeni lestvici in ne drvi v pogubo, pač pa mu pisatelj privošči uspešen konec:

Vse to je dosegel on, Racz, s temi rokami in tole glavo, pomisli. Svet je ustrojen za sposobneže, se zave. On, Racz, je dobil priložnost in jo je izkoristil. Zapiha veter. Še zadnjič potegne iz cigare in s pomočjo palca in kazalca frčne v temo. Ne čaka na hladen veter. Pohiti v vilo in za sabo zapre velika steklena vrata. (Pišťanek 2012: 379.)

Roman *Rivers of Babylon* fenomen prehoda in tranzicije upodablja najprej na družbeni ravni, sprememba in drugačnost pa sta prav tako izraziti v literarnem smislu. Raziskovalec Peter Darovec (2020) v zvezi s tem avtorjem izpostavlja nov tip neelitne literature, ki je dostopna širšemu bralstvu, hkrati pa je umetniško ambiciozna. V romanu namreč najdemo elemente popularnih žanrov, v jeziku pa se avtor približuje miselnemu svetu marginalnih literarnih likov. Obenem ne moremo prezreti intertekstualne igre z bolj zahtevnim bralcem. Nekdo bo prepoznal preoblikovano strukturo ljudske pravljice, aluzije na Franza Kafko ali razvojni roman. Lahko ga beremo tudi kot pastiš na socrealistični roman iz petdesetih let, vzporednico daje namreč premočrtno hlepenje za boljšim življenjem, ki se ga da doseči s fizičnim delom. Danes pa v romanu

kot tuji bralci prepoznavamo predvsem družbeno satiro današnjega časa ali pa dokumentarec o privatizaciji in preoblikovanju bivše socialistične družbe v kapitalistično v zgodnjih devetdesetih letih.

Peter Pišćanek (1960–2015) je avtor, tesno povezan z Bratislavo. Izhaja iz njene periferije, imenovane Devinska Nova Vas, ki je bila po letu 1945 spremenjena v industrijsko predmestje tik ob meji z Avstrijo. Danes predstavlja specifičen preplet urbanega in podeželskega načina življenja. Tudi v romanu *Rivers of Babylon* imajo prepoznavno vlogo prav upodobitve tega okolja, in sicer kot dogajalni in družbeni prostor, tem se pridružujejo imaginarne podobe prostora v dialogu s slovaško literarno tradicijo. Avtorjev hiperrealistični stil s preprosto, neposredno in drzno pripovedjo izhaja iz njegovega pripovedovalskega talenta in poznavanja življenja »od spodaj«. Pišćanek namreč ne izhaja iz intelektualnega okolja.² Pri dvajsetih letih se je preživljal kot fizični delavec ter spoznaval povprečneže in njihov pragmatizem. Ta odnos do resničnosti je viden v snovanju njegovih literarnih likov in upodabljanju družbene stvarnosti. Temu realističnemu kodu pa avtor sopostavlja še ironično dimenzijo pisanja. Vidimo jo lahko kot zavračanje ustaljenih podob, vezanih na prostor. Pišćanekovega mesta ne spoznavamo na primeru srečevanj in druženja na ulicah, trgih, v kavarnah, prav tako ne bomo zasledili kulturnih znamenitosti ali kakršnih koli motivov iz narave. Miselni in življenjski svet Rácza in njegovih somišljenikov je brezizhodno zamejen. V prvem delu je dogajalni prostor kotlovnica, in ta odpira večplastno podobo podzemlja v socialnem in kulturnem smislu. Z Ráczovim utrjevanjem moči pa se prostori protagonistov razširjajo na javni prostor bifejev, hotela, mestnega urada, vse do vile nad mestom. Čeprav je Ráczov vzpon zgodbeno prepričljiv in družbeno verjeten, je predvsem odličen primer karikature in groteske v literaturi. In na koncu lahko v dvojnem kodu razumemo tudi naslovni sodobni Babilon: citatna navezava je iz popkulture, biblična konotacija pa je lahko tudi interpretacijski ključ.

Rivers of Babylon je nedvomno slovaška prodajna uspešnica v vseh pogledih. Roman je v skoraj tridesetih letih življenja najprej navdušil slovaške bralce, sledili so drugi in tretji del romana ter filmska upodobitev. Leta 2007 je bil roman preveden v angleščino. Po pozitivni kritiki je dosegel bralce v vsaj dvanajstih jezikih, od leta 2012 je na voljo tudi v slovenskem prevodu Andreja

2 Avtor ima izkušnje kot fizični delavec, obenem izkazuje izredno razgledanost in ustvarjalnost: študiral je dramaturgijo in scenaristiko, pozneje je delal v oglaševalski agenciji in kot urednik spletne revije.

Rozmana.³ Ob tem ne gre spregledati, da naslovnice novih izdaj in prevodov objublajo branje na dušek in refleksijo družbenega prevrata v srednjeevropskem prostoru. Zahtevnejši bralec bo med vrsticami razbral veliko več: predvsem zelo univerzalno zgodbo o pohlepu, lahko pa bo užival tudi v stilistični prefinjenosti, ki se skriva za vulgarnim izrazom.

Peter Pišťanek nam s svojo hiperrealistično pisavo odpira še eno perspektivo, ki jo nakazuje tudi angleška kritika, in sicer pogled na mesto na meji med Zahodom in Vzhodom. V liku švedskega turista Hurenszona lahko denimo prepoznamo stereotipno slikanje predsodkov Zahoda o Slovaki (kot vzhodnjakih), ki nas poziva k bolj kompleksnemu spoznavanju družbene realnosti in preseganju zakoreninjenih predstav.

Prostor nestrpnosti v romanu *Samko Tále: Knjiga o britofu*

Družbeni fenomen malega mesta na meji, kjer sobivajo Slovaki in Madžari, je skozi preverjeno perspektivo norčka upodobila Daniela Kapitánová v svojem romanu *Samko Tále: Knjiga o britofu*.⁴ Mesto Komárno, ki ga od blizu iz otroštva pozna tudi avtorica, leži na jugu Slovaške ob Donavi ter s svojim dvojezičnim položajem in z mešanim prebivalstvom s sabo nosi kolektivni spomin večkratnega spreminjanja državnih mej v 20. stoletju. Po koncu prve svetovne vojne iz nekdanj enotnega mesta Komárno z novo mejo po reki Donavi nastaneta dve mesti, ki ju ločuje most: eno na Madžarskem in drugo na Slovaškem. Po menjavi družbenega sistema leta 1989 in procesu nastanka nove nacionalne države Slovaške je ta prostor še posebej občutljiv za različne oblike nestrpnosti in netolerance, vzpodbujene od zunaj skozi medijsko sliko in od znotraj skozi družinske zgodbe posameznikov.

Družbeni roman v središče pripovedi postavlja mestnega posebnega Samka, mentalno omejenega štiridesetletnika, ki se preživlja z zbiranjem starega kartona in želi postati pisatelj; celo tematizira proces pisanja knjige, ki jo beremo. Skozi pripoved postopoma spoznavamo njegovo družinsko in socialno ozadje

3 V slovenščini lahko preberemo tudi Pišťanekovo zgodbo *O vplivu pitja kave na stanovanjsko vprašanje (Pozitivci: sodobna slovaška humoreska, 2012)*, parodično kratko zgodbo *Tovariš Bozonča – idealna delovna sila* (<<http://www.airbeletrina.si/clanek/peter-pistanek-tovaris-bozonca-idealna-delovna-sila>>) in novelo *Čas (Zgodbe iz Slovaške, 2016)*. Radijski pogovor o Pišťaneku je dostopen na povezavi: <<https://4d.rtvsllo.si/arhiv/sobotno-branje/156931987>>.

4 O aktualnosti in literarni vrednosti romana priča svojevrstno življenje knjige. Prva izdaja leta 2000 na Slovaškem je podpisana s psevdonimom, po uspešnih kritikah je roman izšel še v štirih izdajah in do zdaj v dvanajstih prevodih v tuje jezike, med drugim v angleščini, češčini, arabščini. V slovenščini je izšel leta 2015 v prevodu Diane Pungeršič, za katerega je prevajalka prejela nagrado Radojke Vrančič.

ter njegov vrednostni sistem. V želji, da bi bil čimbolj normalen, podoben drugim, slepo verjame navidezni avtoriteti in jo uboga. To predstavlja bivši komunistični sekretar Karol Gunár; Samko postane njegov špijon.

Jaz sem hodil v vseh 9 razredov in niti enkrat nisem zaostal, ker so me cenili, da kako sem delaven, in tudi glede papirja sem bil zmeraj prvi v šoli.

Potem je RSDr. Karol Gunár hotel, da naj hodim v šolo in da naj nikoli ne zaostanem, da bom hodil v šolo z Darinko Gunárovo, da bi mu lahko povedal, kaj opažam, ker jaz znam opažati. Jaz sem zmeraj znal opažati in sem to potem zmeraj povedal, ker imam veliko dobrih lastnosti in sem bil glede njih zmeraj zelo hvaljen. (Kapitáňová 2015: 89.)

Samkov svet, kot ga spoznavamo skozi njegovo perspektivo in vrednote, je premočrten in neproblematičen. Dosledno ali celo pretirano se drži aktualnih družbenih predpisov, enako resno razume posplošeno javno mnenje, kar vodi v nespoštovanje temeljnih moralnih vrednot. Samka zato z njegovim vztrajanjem pri »biti delaven, priden in normalen« dojemamo kot karikaturu. Njegova težnja po »normalnosti« se namreč v stiku z realnostjo sprevrže v predsodke in sovraštvo do vseh oblik drugačnosti, naj bo ta drugi Čeh, Madžar, tujec, nekdo brez imena ali gej. Naslednja primera prikazujeta Samkov način mišljenja:

Jaz sem enkrat povedal Al. Névéryju, da so v Komárnu pedri in da so tudi ženske pedrice, ki se jim reče lezbične. Alf. Névéry je samo skomignil, ampak mene me je to pogrelo, ker pedre vsak sovraži, jaz pa sem mislil, da je tudi Alf. Névéry vsak in da sovraži pedre, ampak on je samo skomignil in sploh ni bil razburjen. Ampak zakaj sploh so pedri, če se pa to ne sme? (Kapitáňová 2015: 31.)

Stari Gusto Rúhe je star in smrdljiv, čeprav je po rodu Nmec iz B. Štiavnice. Tisti zgoraj so mislili, da je bil on po rodu slab Nmec, in je bil po vojni v zaporu v Bratislavi. Stari Gusto Rúhe je rekel, da je bil on v komunističnem zaporu, ampak njemu mu nobeden ne verjame, ker je alkoholik. Sploh pa je bil on Nmec in takrat so bili Nemci slabi, in je bilo obvezno, da so šli v zapor. Rekel je, da so ga topli [...] s kladivom po prstih na nogah. Ampak stari Gusto Rúhe je alkoholik in si sigurno to samo izmišljuje, ker to ni res, ko takolele govori o Komunistični partiji. Naj si kar neha izmišljevati. Včasih se takolele ni smelo govoriti, ker potem so prišli Tisti od zgoraj in je bila čista katastrofa, ampak zdaj se pa lahko takolele govori in jaz to sovražim. Naj se ne sme takolele govoriti! (Kapitáňová 2015: 29.)

Družbeno nesprejemljive posplošene naivne razlage in presojanje omogočajo avtorici satirično perspektivo, ki se preveša v grotesko. Prepričljiva je izbira tendenčnega nezanesljivega pripovedovalca, pri katerem kritično mišljenje nadomešča avtoriteta moči. To lahko predstavlja vpliven posameznik, nekritična skupnost ali spolitizirana medijska slika. Samka pa najbolj določa njegov govor, idiolekt s ponavljajočimi se skladijskimi vzorci, napakami in redundantnimi nonsensi. Glas Samka Tale bi kljub različni stopnji védenja oziroma zanesljivosti lahko sopostavili s Salingerjevimi Holdnom iz *Varuha rži*, ki se upira in prezira takratno družbo, ali Haškovemu Švejku, za katerim prav tako stoji kompleksen tip humorja.

Komárno, mesto madžarsko-slovaškega sobivanja, je s tem romanom dobilo novo, literarizirano podobo. V njem je skozi lik naivneža družbena sfera pravi in norm postavljena v deformirano obliko komičnega ter načenja iluzorno predstavo o strpnosti do drugega in vsakršne oblike korektnosti.

Sklep

Po literarnih primerih se ustavimo pri vprašanju, kakšen potencial ima prostorska obravnava literature. Pomembno se zdi izpostaviti, da semiotični odnos med mestom in literarnimi besedili, ki se uresničuje predvsem na tematološki, pa tudi žanrski ravni, ni enosmeren, temveč obojestranski. Soodvisnost se kaže v dveh smereh: bolj očitna je usmerjenost od geosocialnega prostora v literarno upodobitev, prav tako se lahko vprašamo, kako literatura (in umetnost) prispevata k ustvarjanju *mentalnega zemljevida* ali *notranjega mesta* določenega prostora, kakšno potencialno moč ima torej besedilo pri spremienanju semiotičnega sistema mesta (Passia 2014: 124; Juvan 2006: 238).

V sklepnem razmišljanju si zato zastavljam vprašanje, v kolikšni meri je lahko literarno besedilo uporabno kot »vir, gradivo« pri pouku zgodovine, geografije ali sociologije, ne da bi pri tem zanemarili posebnost literarnega diskurza. Sistemska didaktika književnosti (Krakar Vogel 2013) poudarja pomen konteksta pri šolski obravnavi, poleg avtorja torej tudi dobe in življenja knjige (adaptacije, prevajanje). Branje tujejezične književnosti v prevodih ima lahko pri tem velik potencial. Družbene spremembe se v literaturi izkažejo za manj prelomne, ko jih spoznavamo skozi ravnanje in moralne dileme posameznikov, literarna besedila pa odpirajo tudi socialna in etična vprašanja, kot je odnos večine do marginalnih družbenih skupin in tujcev. Z jezikoslovnega vidika sta vredni pozornosti inovativnost in drznost idiolektov v slovenskih prevodih. Vzpodbudno pa je lahko tudi prepoznavanje in preizkušanje v rabi

različnih tipov pripovedovalcev in perspektiv ter načinov vzpostavljanja humorja (karikatura, hiperbola, ironija ali samoironija).

Viri

- KAPITÁŇOVÁ, Daniela, 2015: *Samko Tále: Knjiga o britofu*. Prev. Diana Pungeršič. Ljubljana: Sodobnost.
- PIŠŤANEK, Peter, 2008: *Rivers of Babylon*. Bratislava: Slovart.
- PIŠŤANEK, Peter, 2012: *Rivers of Babylon*. Prev. Andrej Rozman. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Literatura

- DAROVEC, Peter, 2020: *On, Pišťanek*. Bratislava: Literárne informačne centrum.
- HODROVÁ, Daniela, 1997: *Poetika miest: kapitoly miest z literárni tematologie*. Praha: H&H.
- JUVAN, Marko, 2006: *Literarna veda v rekonstrukciji*. Ljubljana: LUD Literatura.
- KRAKAR VOGEL, Boža, 2013: *Sistemska didaktika književnosti*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- PASSIA, Radoslav, 2014: The Second City: The space of the city of Košice in contemporary Slovak literature. *Slovenská literatúra* 61/6. 124–127.
- PUNGERŠIČ, Diana, 2015: Fenomen Samko. Kapitáňová, Daniela: *Samko Tále: Knjiga o britofu*. Ljubljana: Sodobnost. 173–187.
- RÉDEY, Zoltán, 2007: *Súčasná slovenská próza v kontexte civilizačno-kultúrnych premien*. Univerzita Konštantína Filozofa: Nitra. 16–18.
- TARANENKOVÁ, Ivana, 2018: Rivers of Babylon: postmoderný Bildungsroman, román konca dejín. *Slovenská literatúra* 65/3. 183–197.
- ZAJAC, Peter, 2000: Slovaška književnost kot pustolovščina. Andrej Rozman, Stanislava Chrobáková (ur.): *Sto let slovaške književnosti*. Bratislava: AOSS DSP. 13–21.